عبدالقيوم صائب

ٻه تقريرون

شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي نيڪ نالي ڪان ڪير واقف ڪونهي. هن جيڪي سنڌي ادب جا گهڙا ڀريا سي ايستائين پيا ڳائبا جيستائين سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌ جو وجود هوندو. هن صاحب نه رڳو ڪتاب لکي سنڌي ٻوليءَ کي مالامال ڪيو پر ٻيون به ڪيتريون خدمتون سرانجام ڏيئي سنڌ ۾ ٻانُ پئي موڪيو. سنڌ وارن به ڪيس وقت بوقت عزت ۽ مان ڏيئي ٻانَ وٽ ڳهرائي پنهنجي مجلسن جو مور بڻايو. جن ۾ مرزا صاحب تقريرن جي ذريعي شعر و ادب جي ڪافي آبياري پئي ڪئي آهي. هتي انهن تقريرن مان ابتدائي ٻن تقريرن تي روشني وجهجي ٿي. اتفاق سان اهي ٻئي تقريرون شعر ۽ شاعريءَ بابت آهن. جن مان پهرئين تقرير هن. سنڌي ساهت سوسائٽي. حيدرآباد جي پهرئين ساليانی جلسي منعقده 1914ع ۾ ٻي تقرير بزم مشاعره لاڙڪانو جي پهرئين ڪانفرنس منعقده 1921ع جي صدر جي حيثيت ۾ ڪئي. اهي ٻئي تقريرون هن جي ڪتاب "تحريرون ۽ تقريرون" ۾ شامل آهن.

(۱)

سنڌي شعر

تاريخ 18 ۽ 19 آڪٽوبر 1914ع تي. سنڌي ساهت سوسائٽي حيدرآباد جو پهريون ساليانو جلسو، هو مسنيد عال ۾ ڪهرايو ويو. جنهن جي صدارت شمس العلماء مرزا قليچ بيگ کي ڏني ويئي سندس سوسائٽيءَ وارن پوءِ اها تقرير ڪتابڙي جي صورت ۾ "سنڌي شعر"جي عنوان سان

ڇاپائي پڌري ڪئي، جنهن جي مهاڳ ۾ لکيو ويو آهي، "هيءَ سندس تقرير جا هينئر اسين ڇپايون ٿا. سا مرزا صاحب، اسان جي پهرئين جلسي لاءِ تيار ڪئي هئي، پر پهرئين ڏينهن، مجلس ۾ ماڻهن جا هٿا انبوه، ۽ مرزا صاحب جو آواز به آهي ذرا نفيس، تنهن ڪري حاضرين ڇنو نه پڌي سگهن ها ۽ مزو نه وٺي سگهن ها، تنهن ڪري، رسالي ۾ ڪتاب ڇپايو انئونس ته خوب اسان جا پڙهندڙ لاڀ وٺن". هن عبارت مان ظاهر ٿيو ٿئي ته مرزا صاحب جلسي ۾ اها تقرير ڪري/ پڙهي ڪونه سگهيو هو. جا پوءِ ڪتابي صورت ۾ ڇاپائي پڌري ڪئي وئي ۽ تازو تقريرون ۽ تحريرن ۾ "سنڌي شعر جي قديم حالت ۽ پوءِ جو سڌارو ۽ انهيءَ جو، ٻين ملڪن جي شعر جي حالت سان مقابلو" جي ڏکهي سري سان شامل ڪئي وئي آهي. انهيءَ تقرير ۾ شعر جي تنقيص و تعريف جو بيان ڪري ان جي ارتقا تي روشني وجهندي ٻڌايو ويو آهي ته "قرآن شريف ۾ شاعر، گمراهن جا مهندار ۽ ڪاهن ۽ مجنونن وانگي شمار ڪيل آهن. ۽ نندڻيل آهن. ۽ حديث شريف ۾ ڪوڙ ۽ شيطان جا مريد ۽ جادوگر سڏيل آهن". ٻئي پاسي وري هيءَ ڳالهه ڪئي وئي آهي ته "اسان جي پيغمبر صلعم جن کي، شعر گهڻو پسند هوندو هو. انهيءَ جي شاهد هيءَ حديث آهي: 'ڪانَ الشعر أحب رسول الله من ڪثيرالڪلام'. ياڻ شعر نه جوندا هئا. ته به ٻين کي شعر جوڻ لاءِ حڪم ڪندا هئا ۽ ٻڌندا هئا ۽ انهيءَ جي تعريف ڪندا هئا، مطربن کي انعام به ڏيندا هئا." ان مان ظاهر آهي ته عمومي طور تي شاعرن کي ته نندڻيو ويو آهي پر جڳي شعر کي پسند ڪيو ويو آهي. ان ڪري مرزا صاحب پنهنجي راءِ ڏيندي ڇيو آهي، "حقيقت هيءَ آهي ته شعر جي چڱائي يا بڇڙائي يا ان جو روا ناروا هئڻ، منحصر آهي، انهيءَ جي مضمون تي. جو مضمون خدا جي حڪمن جي برخلاف آهي، يا جو انسان جي دل ۾. شيطاني يا نفساني خيال پيدا ڪري ٿو ۽ اخلاقي نور گهٽائي ٿو، سو خراب آهي". هن جو اهو خيال به هن حديث 'الشعر ڪلام حسنة حسن و قبيحة قبيح' يعني شعر هڪ ڪلام آهي.

جيڪو چڱو آهي سو چڱو آهي ۽ جيڪو برو آهي سو برو آهي، جو پڙاڏو ٿو ڏسڻ ۾ اچي. متي جيڪي چيو ويو آهي سو سڀ مذهبي نقطهٔ نظر سان چيو ويو آهي پر شاعري هرو ڀرو مذهب جي پابند ڪانهي. تشبيهه ڏيئي، ڀلهه ڪرڻ ڪوڙ ڪونهي پر ادبي خوبي آهي. جيڪڏهن شاعر ڪوڙو آهي تہ پوءِ حضور سرور ڪائنات، شعر، ٻين لفظن ۾ ڪوڙ کي ڇو پسند ڪندو هو. تنهن ڪري ائين چوڻ تہ شاعر ڪوڙا آهن سو صحيح ڪونهي. البت شاعر کي تلميذالرحمٰن ۽ شاعريءَ کي پيغمبريءَ جو جزو بنائڻ حد درجي جي جسارت ۽ شاعرائي تعليم آهي.

ٻي ڳالهہ جنهن ڏانهن آءٌ ڌيان ڇڪائڻ گهران ٿو سا هيءَ آهي تہ مرزا صاحب اوائلي، يعني قديم شعر کي، اڻ سڌريل جهنگلي قسم جو ڪري ليکيو آهي، جيڪو اڪثر اڻ پڙهيل ماڻهن جو چيل آهي. ان قسم جي شاعريءَ کي اڄڪلهہ لوڪ شاعري جي زمري ۾ آندو ويو آهي. قليچ جي انهيءَ اصطلاح ۾ ڪجهہ ابهام ۽ مونجهارو آهي، جنهن کي ٻئي هنڌ پاڻ صاف ڪيو اٿس ۽ چوي ٿو، " هاڻي ڏسو تہ سڀ ڪنهن هنڌ، پهرين جهنگلي شعر آيو، جنهن کي ٻٺلبَ ٺا چون. جنهن جو خاص راڳ سان واسطو هو ۽ اڪثر تاريخي ننڍيون لڙايون، انهيءَ ۾ ڏنل آهن". هاڻي ڏسبو تہ قديم يا جهنگلي شعر، شاعريءَ جو صرف هڪڙو حصو آهي ۽ جيڪو گهڻو ڪري اڻ پڙهيل ماڻهن جو چيل ۽ ڳايل آهي. اهڙي شاعريءَ جي سرجڻهار يعني شاعر کي هن قدرتي شاعري ڪري ڪوٺيو آهي. اصل ڳالهہ لکڻ پڙهڻ ڪونهي بلڪ دانائي آهي جا قدرتي ذات آهي. ان لحاظ کان هرهڪ داناءُ. پڙهيل توڙي اڻ پڙهيل. پنهنجي دانائيءَ جو درس، ٻين تائين پنهنجي گفتن ۽ ٻولن جي ذريعي پهچائي ٿو. باقي ائين چوڻ يا اهو تاثر ڏيڻ تہ اڻ پڙهيل، قدرتي شاعر آهي ۽ پڙهيل شاعر ڪونهي يا آهي تہ هڪ ڪاريگر واري حيثيت رکي ٿو، سا ڳالهہ غلط آهي، جيڪا فکري ڪج روي ۽ اڳين اديبن جي قولن جي انڌي تقليد ۽ پيروي آهي جنهن کي هن دور ۾ ڪا بہ وقعت ڪانهي. اسان کي

گهرجي تہ ادبي ميدان ۾ سوچ ۽ سمجهہ کان ڪم وٺي حقيقتن پناندڙ پنهنجي راءِ ڏيون.

هي جو لکيو اٿس تہ اڃوڪي (قليچ بيگ جي دور واري) سنڌي آهي سنڌ جي اردو يا ريختہ. سو بہ محل نظر آهي ڇاڪاڻ جو اها سنڌيءَ جي ارتقائي صورت آهي نہ ڪ اردو يا ريختہ جنهن جو بنياد شاهجهان جي اڙد يا لشڪر ۾ هو. تنهنجو سنڌي سان ڪوبہ واسطو ڪونهي. اهڙن راين ڏيڻ کان بہ اسان کي ڪنارو ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ جو اهي نہ رڳو مونجهارو پيدا ڪن ٿا پر حقيقتن تي بہ مبني ڪونهن.

ازانسواءِ عام مشهور "ٻلا ڇام هن غلام، سندو سوال سٺين تون" واري مدح، مرزا صاحب، سرفراز ڪلهوڙي جي ڪري ڄاڻائي. هن وقت تائين اهڙو ڪوبہ ثبوت ڪونہ مليو آهي تہ سرفراز ڪا سنڌي شاعري ڪئي آهي؛ تنهن ڪري ان مدح لاءِ صرف ڇيو وڃي ٿو تہ اها سرفراز سان منسوب ٿيل آهي.

مرزا قليچ بيگ جو اهو لکڻ تہ شاهہ عبداللطيف کي بحر ۽ وزن جي خبر ٻڌي سگهي ٿي ۽ وري اڳتي هلي اها ڳالهہ ڪرڻ تہ شاهہ ڀٽائي رحہ سچو پچو خدائي شاعر هو، جنهن کي علم عروض جي ڪابہ خبر ڪانہ هئي، جو عروضي قانون مصنوعي ۽ انساني آهي. جڏهن هو ٻاڻ ٿي مڃي ٿو تہ ڀٽائي رحہ کي علم عروض جي ڪابہ خبر ڪانہ هئي تہ پوءِ بہ اهو لکڻ تہ شاهہ عبداللطيف کي بحر ۽ وزن جي خبر ٻڌي سگهي ٿي، ڪهڙي معنيٰ ٿو رکي. هو صاحب ماڻهن کي لفظن ۽ منطقي جادوگريءَ ۾ اڄايو منجهائڻ ٿو گهري. اها راءِ اهڙي آهي جو اڄ ڪو سائنسءَ سنواريو ائين چوي تہ شاهہ عبداللطيف، خيال وانگر شاعر سان گڏ وڏو سائنسدان ٿي سگهيو ٿي!

"خالق باري" بابت هن وقت تائين ڪافي تحقيق ٿي اهي ۽ ائين ثابت ڪيو ويو آهي تہ اهو ڪتاب امير خسروءَ جو ڪونهي، بلڪہ ان ڏي غلط

طور تي منسوب ٿي ويل آهي. تنهن ڪري اهو لکڻ تہ "اسان وٽ، سنڌ ۾، جو اڳي آمدن نامي ۽ ڪريما سان گڏ دوايو ۽ سہ وايو پڙهندا هئا. سو بہ امير خسروءَ جو آهي، شروع هيئن ٿئي ٿو:-

خالق باري سرجنهار - واحد ايک بدا ڪرتار

(۽ آخري بيت)

مولوي صاحب سرن پناه- گدابهڪاري خسرو شاهہ.

بہ صحيح ڪونهي.

منهنجي هن لکڻ جو مطلب صرف ايترو آهي تہ اهڙين ڳالهين کي نظرانداز ڪري قليچ بيگ جي مذڪوره تقرير کي پڙهبو تہ اها نهايت معلومات افزا معلوم ٿيندي، جنهن جي اڄ بہ پنهنجي جاءِ تي اهميت آهي.

(2)

هاڻي اسين قليچ بيگ جي ٻي تقرير جيڪا هن لاڙڪاڻہ ڪانفرنس ۾ ڪئي، تنهن ڏانهن اچون ٿا. اها ڪانفرنس 25 ۽ 26 ڊسمبر 1921ع تي منعقد ٿي هئي، يعني حيدرآباد واري تقرير کان پورن ستن سالن بعد. جيڪا "شعر جو شرف ۽ شان" جي عنوان سان "تقريرون ۽ تحريرون" ڪتاب ۾ شامل آهي.

انهيءَ تقرير ۾ جا ٻهرئين ڳالهہ ڪئي وئي آهي، سا هيءَ آهي تہ عالم ۽ شاعر ٻنهي کي ساڳئي سطح تي آڻي ٻيهارڻ ڪانپوءِ شاعر کي ڪجهہ مٿيرو ڪري ٻيهاريو ويو آهي. هن لکيو آهي:

"اگرچہ انهيءَ طرح، علم ۽ شعر برابر آهن، تڏهن بہ شعر ۾ علم کان خاصيت زياده آهي. اها آهي موزونيت"... ۽ ان لاءِ دليل ڏيندي فرمائي ٿو "اڳئين زماني ۾ ماڻهو، شاعرن کي، وڏو عالم ڄاڻندا هئا. بلڪہ ڄاڻندا هئا تہ عالمن کي، علم، ظاهري تعليم مان ٿو ٿئي ۽ شاعر کي خدائي. اها بہ حقيقت آهي تہ شاعرن کي، ماڻهو، اهڙي عزت ڏيندا هئا. جهڙي عالمن کي، بلڪہ زياده؛ ڇا لاءِ تہ هو، ٻنهي کي، نبي يا اولياءُ يا ڪو فوق البشر بزرگ

ڪري ڇائندا هئا. ۽ شعر کي الهام يا خدائي ڪلام شمار ڪندا هئا. جو پاڻيهي، هنن جي دلين ۾ نو اچي".

هاڻي پهرئين تقرير ۾ عام طور شاعرن کي گمراهن جو مهندار، ڪا هن ۽ چرين جهڙو ۽ نندڻيل ڪوٺي، انهن کي ڪوڙا ۽، شيطان جا مريد ۽ جادوگر، ڪري پيش ڪيو ويو آهي ۽ هن ٻيءَ تقرير ۾ عالم ڪان بہ متي ڪري بيهارڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. ڪٿي عالم سڳورو ۽ ڪٿي شاعر؟! پنهي ۾ سنڌو سيڙو قائم ڪرڻ لاءِ جيڪو اڳئين زماني جي ماڻهن جو، غير منطقي ۽ غير وزني دليل ڏنو ويو آهي سو ڏيکاري ٿو تہ قليچ بيگ تي پنهنجي ڄاڻ ۽ علم جي زور تي جنهن وقت جيڪي ٿي وٺيو سو چئي وڃي پار ٿي پيو. اسين ان کي مرزا صاحب جي دانائي چئون يا ذهني ڪج روي..! اهو فيصلو آءٌ اچ جي داناءَ ادبين، شاعرن ۽ تنقيدنگارن تي ڇڏيان ٿو.

قليچ بيگ اڳتي هلي اهڙن شاعرن جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪي عام طور تي ولي الله ڪري ليکيا وڃن ٿا ۽ انهن جو اهو ڪلام پيش ڪيو اٿس، جيڪو شطحيات ۾ شامل آهي. انهن ۾ صرف عطار جو فارسي شعر ڏنو اٿس، باقي جو سنڌي ترجمو جيڪو پاڻ ڪيو اٿس. سو ڏنو اٿس ۽ اهڙي شعر کي الهامي، خدائي ۽ روحاني ڪلام ڪري ليکيو اٿس. مثال طور:

شاعري جزويت از پيغمبري،
جاهلانش کفردانند از خري. (عطار)

ان شعر تي پاڻان لکيو اٿس، "جنهن مان ظاهر آهي تہ شعر، نبوت جو هڪڙو جز آهي ۽ جيڪي جيڪي، انهيءَ کي ڪفر ٿا ڄاڻن، سي گڏهہ آهن". (منهنجي خيال ۾ خري، جو ترجمو 'گڏهہ' ڪرڻ بہ صحيح ڪونهي. ان جو ترجمو اڻڄاڻائي يا بيوقوفي ڪيو وڃي ها تہ بهتر).

هاڻي ٻيا شعر پيش ڪجن ٿا جي پاڻ ترجمو ڪيا اٿس:

چنبو، چنبي ۾ ٿو خدا جي رکان!
پروسو ڪهڙو مصطفيٰ تي رکان؟ (ملا شاهہ بدخشي)

شطحيات لاء ايترو چوڻ ڪافي آهي تہ ان جي چوڻ وارا يا خالق، جڏهن هوش ۾ هوندا آهن تہ پاڻ بہ ان ڪان انڪاري هوندا آهن ۽ پوء ان ڪي ايڏي اهميت ڏيڻ مان قليچ بيگ اسان جي شاعرن ڪي ڪيڏانهن وٺي وڃڻ ٿو گهري؟ آيا پيرپرستيءَ ڏانهن جنهن جو سچو مانداڻ بنيادي طرح شطحيت تي رکيل آهي، يا مذهب بيزاريءَ ڏانهن جيڪا باطنيت جو هڪ اهم جزو آهي.

ان بعد هن شاعرن جي خاصيتن، ذهن ۽ ذڪاوت جو ذڪر ڪندي لکيو آهي:

"ڪيترن شاعرن، تمام تڪڙو ۽ حد ڪان گهڻو شعر چيو آهي. نہ فقط فراغت ۽ اڪيلائيءَ ۾، پر گوڙ گڙ ٻڙ ۽ مشڪلات ۾ مصيبت ۾ بہ. ڪن، هڪدم، مناسب موقعي يا طلب ۽ فرمائش تي، عمدو شعر چٺي ڏيکاريو آهي. ڪن، مرڻ وقت يا بيهوشيءَ ۽ ننڊ ۾ شعر چيو آهي، يا هاتفي ۽ غيبي مدد سان، عجيب لفظ يا شعر، آڻي موجود ڪيا آهن. جي ٻيءَ طرح، جيڪر مشڪل، بلڪ محال، خيال ۾ اچي سگهن. ڪن، تہ اوليائن واري پيشنگوئي بہ ڪئي آهي يا دعا ۽ پٽ جو اثر بہ ڏيکاريو اٿن. ڪن وري لفظي ۽ معنوي صنعتون ۽ نازڪ ۽ ظرافت جهڙا خيال بہ آندا آهن، جي ٻڌي، عقل چرخ ٿيو وڃي!".

هت هي جيڪي خاصيتون بيان ڪيون آهن، تن جا مثال گهڻو ڪري فارسي شاعريءَ مان آڻي ڪنا ڪيا آهن. جن جو گهڻو تڻو واسطو بادشاهن ۽ آمرن سان رهيو آهي. مثال فردوسيءَ ۽ محمود غزنويءَ جو شاهنامي جي لکڻ بابت واقعو حالانڪ ان تي محمود شيرانيءَ وڏي تحقيق ڪري ثابت ڪيو آهي تہ اهو واقعو جيئن بيان ڪيو وڃي ٿو، تيئن ٿيوئي ڪينهي ۽ اها ترتيب ڏنل هجو، شاهنامي جي مختلف شاهن بابت چيل بيتن تي مشتمل آهي، جن ڪي پوء ترتيب ڏني هي، افسانو جوڙيو ويو آهي، ڇاڪاڻ جو ايران جا شيعا بنيادي طرح محمود غزنويءَ جي خلاف رهيا آهن ۽ اڄ تائين آهن.

يا انهن شاعرن جا مثال ڏنا آهن، جن پنهنجي موت جي قطعہ تاريخ پاڻ لکي آهي. جهڙوڪ مولوي آصفي، جهانگير بادشاهہ جو پٽ شهريار، لطف الله نيشاپوري، نظام الملڪ طوسي ۽ مرزا مظهر جانِ جانان وغيره.

هن شاعرن جيٰ هاتفي يا غيبي مدد جا مثال وري قرآن شريف ۽ حديث مان قطعہ تاريخ طور کنيل جملن مان ڏنا آهن. جيڪي کنهن بہ طرح هاتفي يا غيبي مدد چئي نٿا سگهجن؛ ڇو جو جيڪي ماڻهو قطعہ تاريخ لکڻ تي دسترس رکن ٿا تن جو انهن ڳالهين ڏانهن خيال اڳ ئي هوندو آهي يا ڪي جملہ اتفاق سان ذهن تي ايندا اٿن. تنهن کي هاتفي يا غيبي چوڻ خوش فهميءَ کان وڌ ڪا بہ حيثيت نٿي رکي. باقي رهيو خدا جي درگاهہ ۾ ڪنهن شاعر جي ڪلام جو مقبول ٿيڻ جي سند ڏيڻ يا پيش ڪرڻ صرف عقيدت تي مبني آهي ۽ بس؛ جي ائين آهي تہ پوءِ جزا ۽ سزا جو سمورو اسلامي فلسفو ڊهي اچي پٽ تي ٿو پوي. ازانسواءِ شاعرن جو بي نقطي ڪلام چوڻ هن جي قادرالڪلامي ۽ صنعتِ بي نقطہ تي دسترس جا سهڻا مثال آهن. ساڳي طرح ٻين صنعتن جهڙوڪ اهڙا شعر جي ٻن بحرن ۾ پڙهي سگهجن، صنعت ذوقافيتين، صنعتِ مقلوب وغيره جا مثال بہ ڏاڍا سهڻا ڏنا اٿس جن جو واسطو صنايع و بدايع سان آهي.

هن وڏيڪ لکيو آهي تہ "انهن کانسواءِ بہ کن شاعرن جون عجيب خاصيتون ۽ عادتون ۽ طبيعتون پئي رهيون آهن. اُهي ٻيءَ خلق کان نياريون آهن. مثلاً گهڻا اڪثر خشڪ دماغ، شوخ طبع، زورد رنج ۽ بي پرواهہ ٿيندا آهن. ٿوريءَ ڳالهہ تي طبيعت بگڙي پوندن تہ پوءِ، نہ عزيز خويش جو لحاظ رکندا، نہ استاد ۽ بادشاهہ جو." اسانجي بزرگ اديب شاعر مرزا قليچ بيگ هيءَ جا ڳالهہ ڪئي آهي، تنهن ۾ شاعرن جي ڪهڙي تخصيص يا خاصيت آهي. اهي خاصيتون تہ ماڻهن ۾ عام جام ڏسبيون آهن پوءِ ان کي شاعرن جي خاصيت، قابليت ۽ لياقت جي زمري ۾ آڻڻ سان ڪهڙو سود پرايو اٿس يا شاعرن کي ڪهڙو سهڻو سبق ٿو ڏئي. اهڙيون ڳالهيون ڪرڻ وقت جي

زيان ڪرڻ ڪان وڌيڪ ڪا بہ حيثيت ڪونہ ٿيون رکن. قليچ بيگ لکي ٿو:
"ٻي هڪڙي عجب خاصيت، شاعرن ۾ ٿي گذري آهي، جو ديوانا ٿي رهيا آهن، جيئن احمد چام، بهلول ۽ سرمد." ڇا- ديوانگي يا چريائي ڪا خاصيت آهي ڇا، جيڪا هتي شاعرن تي ٺقي ويئي آهي؟ سنڌيءَ ۾ عام طور تي چيو ويندو آهي تہ چرين ڪهڙا چت. اهڙن ماڻهن تصوف جو ويس ڍڪي يا ولي سڏارائي الائي ڇا ڇا چيو آهي تہ پوءِ اها ڳالهہ وري شاعرن جي خاصيت ٿي ڇا؟ هڪ ٿي ڏک ۾ ان ريت شاعرن کي ساراهڻ ۽ لوئڻ ڪهڙي دانشمندي آهي! اهڙين ڳالهين جي ڪري هيءَ تقرير تہ هڪ عام رواجي تقرير ٿي پئي آهي.

آخر ۾ مرزا صاحب سنڌ ڏانهن موٽندي چوي ٿو، "پڇاڙيءَ ۾، خاص سنڌ بابت ڪي چوندس. قديم سنڌ ۾ نهايت عمدا فارسي شاعر ٿي گذريا آهن؛..... پوين مان بہ هالن جو آخوند محمد قاسم هو. انهيءَ کان پوءِ، فارسي طرز ۽ بحرن تي، سنڌيءَ ۾ شعر چوڻ جو رواج، سيد ثابت علي شاهہ وڌو." پر هو 1914ع واري تقرير "سنڌي شعر" ۾ چئي چڪو آهي، "انهيءَ مان معلوم ٿيندو، تہ هينئر، اسان جي زماني ۾، جيڪو سنڌي شعر چوڻ ۾ اچي ٿو، سو ٻن قسمن جو آهي. هڪڙو اوائل واري نج سنڌي شعر جي طرز يا نموني تي؛ يعني بيتن ۽ ڪافين ۾، ۽ اهو آهي، شاهہ صاحب جي تتبع يا پيرويءَ تي؛ ۽ ٻيو آهي پارسي شعر جي طرز تي، يعني مثنوين، قصيدن، غزلن وغيره ۾، ۽ اهو آهي تتبع، ثابت علي شاهہ جي شعر جو. انهن ٻنهي قسمن جي شعر جا استاد اهي بہ صاحب آهن."

مٿين حوالن مان معلوم ٿئي ٿو تہ ثابت علي شاهہ، آخوند قاسم کان پوءِ فارسي طرز ۽ بحرن تي، سنڌيءَ ۾ شعر چوڻ جو رواج وڌو. منهنجي خيال ۾ اها ڳالهہ بہ تحقيق طلب آهي. هتي ان ڳالهہ کي بہ نظرانداز ڪيو ويو تہ سچل سرمست جيڪو فارسيءَ ۾ صاحب ديوان آهي ۽ هن جو "ديوان آشڪارا" مشهور آهي تنهن سنڌيءَ ۾ ڪيترائي غزل، موزون ڪيا آهن جن کي عام طور تي ڪافيون جي عنوان هيٺ پيش ڪيو پئي ويو آهي. رهيو سوال تہ

زبان ڪرڻ کان وڌيڪ ڪا بہ حيثيت ڪونہ ٿيون رکن. قليچ بيگ لکي ٿو: " ٻي هڪڙي عجب خاصيت، شاعرن ۾ ٿي گذري آهي، جو ديوانا ٿي رهيا آهن، جيئن احمد چام، بهلول ۽ سرمد." ڇا- ديوانگي يا چريائي ڪا خاصيت آهي ڇا، جيڪا هتي شاعرن تي ٿڦي ويئي آهي؟ سنڌيءَ ۾ عام طور تي چيو ويندو آهي تہ چرين کهڙا چت. اهڙن ماڻهن تصوف جو ويس ڍڪي يا ولي سڏارائي الائي ڇا ڇا چيو آهي تہ پوءِ اها ڳالهہ وري شاعرن جي خاصيت ٿي ڇا؟ هڪ ٻي ڏک ۾ ان ريت شاعرن کي ساراهڻ ۽ لوڻڻ کهڙي دانشمندي آهي! اهڙين ڳالهين جي ڪري هيءَ تقرير تہ هڪ عام رواجي تقرير ٿي پئي آهي.

آخر ۾ مرزا صاحب سنڌ ڌانهن موٽندي چوي ٿو، " پڇاڙيءَ ۾، خاص سنڌ بابت ڪي چوندس. قديم سنڌ ۾ نهايت عمدا فارسي شاعر ٿي گذريا آهن؛... پوين مان بہ هالن جو آخوند محمد قاسم هو. انهيءَ کان پوءِ، فارسي طرز ۽ بحرن تي، سنڌيءَ ۾ شعر چوڻ جو رواج، سيد ثابت علي شاهہ وڌو." پر هو 1914ع واري تقرير "سنڌي شعر" ۾ چئي چڪو آهي، "انهيءَ مان معلوم ٿيندو، تہ هينئر، اسان جي زماني ۾، جيڪو سنڌي شعر چوڻ ۾ اچي ٿو، سو ٻن قسمن جو آهي. هڪڙو اوائل واري نج سنڌي شعر جي طرز يا نموني تي؛ يعني بيتن ۽ ڪافين ۾، ۽ اهو آهي، شاهہ صاحب جي تتبع يا پيرويءَ تي؛ ۽ ٻيو آهي پارسي شعر جي طرز تي، يعني مثنوين، قصيدن، غزلن وغيره ۾، ۽ اهو آهي تتبع، ثابت علي شاهہ جي شعر جو. انهن ٻنهي قسمن جي شعر جا استاد اهي بہ صاحب آهن."

مٿين حوالن مان معلوم ٿئي ٿو تہ ثابت علي شاهہ، آخوند قاسم کان پوءِ فارسي طرز ۽ بحرن تي، سنڌيءَ ۾ شعر چوڻ جو رواج وڌو. منهنجي خيال ۾ اها ڳالهہ بہ تحقيق طلب آهي. هتي ان ڳالهہ کي بہ نظرانداز ڪيو ويو تہ سچل سرمست جيڪو فارسيءَ ۾ صاحب ديوان آهي ۽ هن جو "ديوان آشڪارا" مشهور آهي تنهن سنڌيءَ ۾ ڪيترائي غزل، موزون ڪيا آهن جن کي عام طور تي ڪافيون جي عنوان هيٺ پيش ڪيو پئي ويو آهي. رهيو سوال تہ

ڇا. سنڌ جي شاعرن، فارسي طرز تي سنڌي شاعري ڪندي ثابت علي شاهہ جو تتبع يا پيروي ڪئي آهي يا اهو فقط قليچ بيگ جو خيال آهي؟؟ آئون قليچ بيگ جي انهيءَ خيال سان متفق ڪونہ آهيان ڇاڪاڻ جو ثابت علي شاهہ جو زور مرثيہ گوئيءَ تي آهي ۽ هو مشهور بہ انهيءَ صنف ۾ آهي. جيڪا شاعري عام طور تي شيعا فرقي ۾ رائج آهي. تنهن ڪري ائين ڪٿي چئجي تہ سنڌ ۾ مرثيہ گو شاعرن. ثابت علي شاهہ جي تتبع تي شاعري ڪئي تہ مناسب ٿيندو؛ باقي عام شاعرن جو سڌو سنئون لاڳاپو فارسي، عربي ۽ اردوءَ سان رهيو آهي. انهن ثابت علي شاهہ جو تتبع ڪونہ ڪيو آهي. بلڪ سڌو سنئون فارسيءَ ۽ عربي مان اثر ورتو ۽ شاعري ڪئي آهي.

هن تقرير ۾ قليچ بيگ، جيڪا تمام سهڻي ڳالهہ ڪئي اهي سا هيءَ آهي تہ: "انهيءَ نسبت ۾، انهن فارسي شاعرن جي پيروي ڪندڙن کي، هيتري خبرداري ضروري ڪرڻ گهرجي، تہ خوشامد، مسخري، مبالغو، هجو ڪرڻ، يعني تيز طبيعت ٿيڻ.... اهي جيڪي عيب مٿي ڏيکاريا ويا آهن، تن کان پاسو ڪرڻ گهرجي. اڳئين زماني ۾، اخلاق، مٿئين طرز جا هٿا ۽ هاٿي پيا آهن. مثلاً: خراب گار جهڙا لفظ. اڳي عيب کان سواءِ ڪم آڻيندا ۽ وڏن شاعرن ۾ عام آهن؛ پر هينئر، اهو عيب آهي. مذهبي تعصب ۽ هجوَ جا اڳي عام ۽ روا هئي، سا بہ هاڻي روا رکي نٿي سگهجي. شيخ سعديءَ جهڙو اخلاقي شاعر بہ، گندن حرفن ۽ خراب عشقي مضمون ڪم آڻڻ کان نہ رهيو؛ پر هينئر اهو، سڀ ناروا آهي. انهيءَ کان، اسان کي، هن زماني ۾ گوشو ڪرڻ گهرجي."

هتي هڪ ٻيرو وري قليچ بيگ باطني مضمون ڏانهن ورايو آهي. هو لکي ٿو: "....۽ باطني مضمون جو وري هي حال آهي تہ اڪثر اخلاقي ۽ تعليمي مضمون کي ڇڏي، عشقي ۽ صوفيانا اصطلاح ۽ مضمون ڪم ۾ ٿا آڻين. جنهن جي حقيقت، شايد هو، پاڻ بہ پوريءَ طرح نٿا سمجهن. گهڻو ڪري انهيءَ جو سبب هي آهي، تہ هن وقت ۾، هندن ۽ مسلمانن جو، پاڻ ۾ اتحاد ۽ رابطو زياده ٿيندو وڃي، سو انهيءَ نظر تي، هاڻوڪو ظاهري صوفي

مذهب بہ، جتي ڪٿي، زور وٺندو ويو. انهيءَ پردي ۾ ڪيترائي غير شرعي ۽ نامناسب ڪم ڪرڻ ۾ ٿا اچن ۽ نامناسب ڪلام چوڻ ۾ ٿا اچن. انهن تي مست ٿيو، هندو ماڻهو، مسلمان مرشدن جا ۽ مسلمان، هندو فقيرن جا مريد ۽ معتقد ٿيندا وڃن. انهيءَ طرح، پير پرستي ۽ شرڪ پسندي، ملڪ ۾ زياده ٿيندي وئي. هيئنر ڪيترائي ماڻهو صوفي ويس ۾ رهي، مريد ۽ ٻالڪا بہ گڏ ڪن ٿا ۽ پيسو بہ ڪمائين ٿا. منصور وانگي، خدا، يا خدا جا اوتار سڏائيندا وتن ۽ مجذوب صوفين واران اصطلاح ۽ شعر بہ چوندا وتن، جن جا مثال، مون مٿي شطحيات ۾ ڏنا آهن. اهڙن صوفي مشرب ۽ اهڙن صوفيانہ شعرن جي گهٽي سنڀال ڪرڻ گهرجي. ٻيو، ضروري علميت حاصل ڪري، پوءِ اهو شوق ۽ ڌنڌو اختيار ڪرڻ گهرجي." هن ڳالهہ بابت آءٌ اڳ ئي پنهنجو خيال ظاهر ڪري آيو آهيان.

حقيقت ۾ قليچ بيگ جون هي ٻئي تقريرون معلومات ۽ سنڌي شعر جي ارتقائي تاريخ جي لحاظ سان پڻ اهم آهن. هن فارسي شاعرن جي ذهن ۽ ذڪاوت جو ذڪر ڪرڻ ۾ بہ ڪشاده دليءَ کان ڪم ورتو آهي. اهو بہ ڏيکاريو اٿس تہ سنڌي شعر قديم زماني ۾ ڏوهيڙن (لوڙائو بيتن) جي صورت مان ترقي ڪري ڪافين ۽ واين ڪان ٿيندو، عربي ۽ فارسيءَ جي واٽ وٺي اچي انگريزي دور جي ٻي قافيہ موزون شاعريءَ تائين پهچڻ سان گڏ، انگريزي ٽيونن تي، ڏيهي راڳ جوڙڻ تائين جو سفر طئي ڪري چڪو آهي.

مرزا صاحب پنهنجي ٻهرئين تقرير (1914ع) ۾، شعر سنڌي سان سنڌي ٻوليءَ کي بہ سلهاڙيو آهي. هو لکي ٿو:

"سنڌي ٻولي ۽ شعر جو بہ، ساڳيو اهوئي حال آهي. پهرين، ستين صديءَ ۾، آرين يعني برهمڻ ۽ ٻڌ ڌرم جا راجا هئا. ڏهين صديءَ تائين، سيميٽڪ يعني عرب ۽ عجم جا حاڪم آيا. پوءِ مونگل ۽ مغل آيا. پوءِ وري بہ موٽي آرين حاڪم آيا، يعني انگريز. انهن سڀني طبقن ۽ حڪومتن جو اثر، سنڌ جي ٻوليءَ ۽ شعر تي رهيو. ياشا وانگي، پهرين انهيءَ ۾، سنسڪرت ۽

پراڪرت لفظ پيا، پوءِ عربي، سرائڪي لفظ پيا، پڇاڙيءَ ۾ انگريزي لفظ به اچي پيا".

ان ريت شعر بابت پڻ ٻڌايو اٿس:

"جيڪو سنڌي شعر، ٻهرين چوڻ ۾ آيو، سو ٻين ملڪن جي شعر وانگي، قصن ۽ جنگين بابت هو ۽ اڪثر، اڻ پڙهيلن ماڻهن جو چيل هو ۽ اهو، ٻيت يا چارڻ يا مڱڻهار چوندا هئا ۽ ڳائي، پنندا وتندا هئا. جيئن انگريزن ۾ بارڊ ڪندا هئا ۽ اڄا تائين به، سرندائي، اهي چوندا وتندا آهن.

"اهو، اڪوٽي نج سنڌي شعر جو نمونو، ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۽ ميرن جي صاحبيءَ جي اڌ تائين هليو. پوءِ انهيءَ ۾، ڦير گهير ٿيڻ لڳي. مير ڪرم علي خان جي راڄ ڌاري، يعني ارڙهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري، پارسي ٻولي، گهڻي رواج ۾ اچڻ لڳي. ايران جا قابل ماڻهو، سنڌ ۾ اچڻ لڳا ۽ پارسي غزل، قصيدا، مسدس وغيره، رواج ۾ اچڻ لڳا. پارسي شعر جي بحرن ۽ وزنن تي، خود مير صاحب ۽ ٻيا ڪي سگهڙ ماڻهو، شعر چوڻ لڳا.

"انهيءَ وقت کان وٺي، سنڌي عشقيه يا مدحيه شعر، پارسي وزنن تي شروع ٿيو. جو اڄ تائين هليو اچي".

"انهيءَ طرح، انگريزي ناٽڪن جي ڪتابن جي طرز تي هينئر، هندستان ۾، بلئنڪ ورس جو رواج پيو آهي. يعني بي قافيه وزندار شعر جو، ۽ ڪيترن انگريزي نيونن تي، ڏيهي راڳ چوڻ ۾ اچن ٿا. جي سڀ چڱا ٿا لڳن".

مطلب ته مرزا صاحب، ٿوري ۾ سنڌي ٻولي ۽ شعر جي تاريخ ڏئي ويو آهي. هن جي اها ڪوشش ۽ محنت به ساراهڻ جوڳي آهي.

مددي ڪتاب

1- تقريرون ۽ تحريرون، از قليچ بيگ.

2- سنڌي شعر، از قليچ بيگ

3- دعوت نامو (ڪانفرنس، 1914ع)

4- اسانجون ناچيز خدمتون از خادم لاڙڪاڻوي (اديب سنڌ - فيبروري ۽ مارچ 1953ع).